

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВНЕСОК НАУКОВЦІВ У ПРОЦЕС ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті проаналізовано місце шкільного підручника серед інших засобів навчання у доробках науковців, обґрунтовано інноваційні підходи щодо їхньої підготовки з урахуванням помилок минулого, закономірностей та єдиної логіки формування навчальної книги, чинників, що стримували поступ національного підручникотворення.

Ключові слова: підручникотворення, Західний регіон України, методологічне значення, чинники, аналіз, зміст.

Універсальним усеохопним аспектом дослідження різних педагогічних процесів і явищ є проблема підручникотворення, яка чи не найрельєфніше відображає погляди, ідеї, ідеологічні віяння, науковий потенціал діячів кожної історичної епохи.

Мета статті – висвітлити доробки сучасних українських науковців щодо створення концепції підручників для національної школи та розробки інноваційних підходів їхньої підготовки.

Так, до сьогодні не втратили значення теоретико-методологічні розробки з підручникотворення радянських учених. Виняткове місце підручника серед інших засобів навчання, зокрема Д. Зуєв обґрунтовує його обов'язковістю, оскільки навчальна література проектує предметний зміст на всі види пізнавальної діяльності дітей, тому на організацію її засвоєння спрямована активна діяльність як учня, так і вчителя [10, с. 79]. В. Беспалько повноцінний підручник трактує як комплексну інформаційну модель, що відображає всі головні елементи педагогічної системи – цілі, зміст, дидактичні процеси, організаційні форми, тож через врахування запитів свого споживача – учня та соціальних вимог до освіти він слугує організації всього процесу навчання [4, с. 26–37]. Аналізуючи функції та емоційні властивості навчальних посібників, можна виділити їхню зорієнтованість на збагачення змісту і форм життя школярів. З таких же позицій обґрунтовувалися педагогічні принципи підготовки підручників та методу їх використання у навчальному процесі [25].

Сучасні українські науковці спрямували зусилля на створення концепції підручників для національної школи та активно розробляють інноваційні підходи щодо їхньої підготовки. У такому контексті важливе науково-методологічне значення має доробок Я. Кодлюк [12], яка розкрила понятійний апарат підручникотворення та концептуальні основи дослідження навчальної книги.

Доробок з теорії і практики підручникотворення враховується у дослідженнях його розвитку на різних етапах історико-педагогічного проце-

су, зокрема й у регіональному аспекті. Водночас існує розуміння того, що цей процес узалежнений від політичних режимів, соціально-економічних умов та суспільного й технічного прогресу загалом. Ці й інші обставини зумовили складну багатошарову архітектуру, тож зважаючи на універсальність феномена підручникотворення, акцентуємо увагу на присвячених йому спеціальних комплексних дослідженнях та оригінальних напрацюваннях, що з'явилися у контексті вивчення різних історико-педагогічних явищ. Цілком зрозумілою є традиційна зосередженість уваги науковців на періоді XIX ст. – 30-х рр. XX ст., оскільки з уніфікацією навчальної літератури за радянського та сучасного державотворчого періодів вивчення регіонального аспекту цієї проблеми майже втрачає сенс.

За радянської доби історичний аспект розвитку дидактичної літератури фактично не став предметом наукового аналізу як відображення змісту освіти із притаманними різним епохам рівнем знань, світобаченням, стереотипами. Зважаючи на пануючі ідеологічні канони, навчальна книга стала ідейно-зумовленим об'єктом критики як педагогічного інструмента, котрий фокусує зосереджені у ньому риси реакційності, клерикалізму, нецтва, властиві школі й іншим інститутам, які функціонували на західноукраїнських землях у XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Подекуди їм протиставлялася навчальна література, що використовувалася у братських школах чи створювалася “прогресивною інтелігенцією”, однак при цьому вказувалося на її “соціальну та ідейну обмеженість” (релігійність) через невідповідність соціально-класовим уявленням про зміст навчання і виховання. Такі підходи, трактування, погляди впливають з історико-педагогічного доробку Л. Баїка [3], І. Бая [2], А. Ігната [11], Ф. Науменка [19]; Д. Щербини [27] та інших науковців [22].

Отже, предметне вивчення історії розвитку підручникотворення на західноукраїнських землях розпочалося лише за сучасної доби. Важливі уявлення з цієї проблеми дали праці відомих учених, які зорієнтовували на її подальше вивчення.

Так, Б. Ступарик навчальну літературу Галичини XIX ст. - 30-х рр. XX ст. [24] розглядав як засіб, що відображає освітню політику австрійського та польського політичних режимів. На основі аналізу підручників, що використовувалися у школах краю, він визначав характер навчального процесу, його мету та зміст освіти загалом. Критикуючи їх за невідповідність пізнавальним потребам і національним почуванням українських дітей, учений протиставляв їм підручники передових діячів, які долаючи спротив влади надавали їм національного спрямування.

З таких же позицій у контексті розвитку української дидактичної думки Галичини за міжвоєнного періоду Т. Завгородня [9, с. 81–95], з одного боку, проаналізувала підручники відомих педагогів, що відіграли вагому роль у розвитку національної системи освіти краю, а, з іншого – протиставляє їм навчальні книги, що відображали інтереси польського режиму та гальмували інтелектуальний розвиток і формування світогляду української молоді.

Таким чином, зі зміною радянської соціально-класової парадигми на сучасну національно-орієнтовану та розуміючи об'єктивність відображення в навчальній книзі цінностей, ідеологічних постулатів, притаманних пануючим політичним режимам, науковці в обох випадках не сприймають та піддають критиці офіційну (видану за держзамовленням) навчальну літературу, що закономірно спрямовувалася на виховання лояльних і відданих інтересам держави громадян.

Така ситуація черговий раз засвідчує необхідність активніше відмовлятися від ідейно-світоглядної заангажованості при вивченні певних педагогічних реалій і оцінювати їх, виходячи з конкретно-історичних реалій й інтересів усіх учасників суспільного процесу.

За роки незалежності з'явилося близько півтора десятка спеціальних монографічних і дисертаційних досліджень та сотні статей з проблеми підручникотворення на західноукраїнських землях у ХІХ ст. - першій половині ХХ ст. Вони розглядаються у різних аспектах теорії і практики навчання та виховання, педагогічної персоналістики тощо.

Її вивчення науковці зазвичай обмежують окремим регіоном, або ж, якщо дослідження стосується вузької проблеми, то його територіальні межі охоплюють всю України. Спеціальні комплексні праці з історії підручникотворення доволі схожі у структурно-змістовому відношенні. Поява та еволюція шкільних книг завжди узалежнюється від низки загальних і специфічних суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх чинників та визначається як поступальний процес ускладнення й удосконалення їх змістового наповнення.

Його періодизація, зазвичай, відповідає загальним етапам розвитку шкільництва, хоча насправді існувала й окрема десинхронна динаміка процесу створення навчальної книги, яка та зумовлена постійними змінами й доповненнями, спрямованими на покращення її змісту й ілюстративного оформлення.

До суб'єктивно-стимулятивних чинників активізації діяльності в цьому напрямі науковці відносять наявність національних педагогічних і культурно-освітніх товариств і високоосвічених інтелектуалів, спроможних відповідним чином відреагувати на зростання національної свідомості й культурно-пізнавальних запитів українства. Водночас, вони вказують на чинники, що стримували поступ національного підручникотворення у вигляді вузької мережі навчальних закладів, нерозробленості наукової термінології, неунормованості правопису, слабкої матеріально-фінансової бази тощо.

Вивчення підручникотворчих систем, що існували у різних регіонах за однакових хронологічних періодів, спонукало дослідників до визначення схожих педагогічних принципів укладання та ілюстрування навчальної літератури, які реалізовувалися у її навчально-виховних ідеях (доступність, народність, наступність, змістова цілісність, природовідповідність тощо).

З таких позицій доводиться їхня навчально-методична відповідність кращим європейським зразкам. Ще дві важливі тенденції, притаманні до-

слідженням з регіонального підручникотворення, проявляються у зосередженості уваги виключно на україномовній навчальній книзі та в намаганнях розглядати проблему на перетині різних наукових дисциплін. Окреслені та інші риси й характеристики не означають нівелювання своєрідності наукового доробку з цієї проблеми, позаяк відповідно до предмету і завдань студій науковці пропонували свої оригінальні висновки й узагальнення, що засвідчували реальний приріст знань з історії національного підручникотворення.

У площині окресленої історіографічної ситуації відзначаємо роботу І. Бая [2] про педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. Автор доводить, що після тривалих еволюційних пошуків саме за цього періоду відбувся поступовий перехід від зародження ідеї до втілення концепції національного підручника у життя. Це дослідження вирізняє, по-перше, намагання уникнути ідеалізації цього процесу, для чого аргументами були використані критичні оцінки вчителів-практиків; по-друге, докладний аналіз організаційно-методологічних основ художнього оформлення навчальних видань для народних шкіл і гімназій; по-третє, показ ролі допоміжних наочних засобів в опануванні учнями навчальною інформацією й оволодіння способами її використання.

А дослідження О. Фізеші [26] вирізняють широкі понад 150-річні хронологічні межі, що дали змогу розкрити етапи еволюції змісту букварів на Закарпатті упродовж другої половини XIX – початку XXI ст. У відповідному ракурсі аналізуються їхні освітні пріоритети та дидактичні принципи структурування. Виходячи з цього, автор доводить, що педагогічній думці краю до кінця 30-х рр. XX ст. була властива неподільна єдність з європейською педагогікою, а сучасні букварі потребують удосконалення в напрямі інтегрування їх змісту із творами, які органічно поєднують загальнолюдські цінності та національні ідеали.

Значний інтерес становлять дослідження, де підручникотворення розглядається у загальноукраїнському контексті, що дає змогу проводити паралелі, показувати загальні й особливі тенденції його розвитку в різних регіонах за певних періодів.

З таких позицій у дисертації І. Козак [13] було здійснено історико-педагогічну характеристику українських букварів кінця XIX – початку XX ст., а в роботі Н. Богданець-Білоskalенко [5] досліджено еволюцію підручників з читання для початкової школи в першій половині XIX ст. – 50-х рр. XX ст. Обидві дослідниці відстежували формування україномовної навчальної літератури в Західній та Східній Україні. При цьому, І. Козак на основі аналізу здобутків мовознавства, психології і педагогіки здійснила порівняння змістової та структурної організації букварів на предмет виявлення їхніх лінгвістичних, психологічних і дидактичних загальних та специфічних рис.

Н. Богданець-Білоskalенко зосередилася на аналізі процесу формування особистості на основі ціннісних орієнтирів, закладених у змісті під-

ручників з читання. Синтезований підхід на перетині різних наукових напрямів дав змогу у першому випадку виявити закономірності та єдину логіку формування навчальної книги як складової педагогічної системи, а в другому - з позицій сучасної педагогіки і психології здійснити системний аналіз читанок з погляду їх змістового наповнення певними ціннісними орієнтирами.

У широкому тематичному спектрі студій з підручникотворення рельєфно вирізняються кілька пріоритетних перспективних векторів. Перший полягає у зосередженості досліджень на навчальних книгах для початкової школи (Г. Дриндак [8], Н. Кузьменко [14], Г. Лемко [16], Г. Розлуцька [23], О. Юзик [28] та ін.), що значною мірою зумовлено розробленістю науково-дослідного інструментарію та “компактністю” цього сегмента дидактичної літератури. Порівняно з ним історія навчальної книги для середніх навчальних закладів досліджена гірше.

Прогалину у вивченні українських підручників для гімназій Галичини у ХІХ - на початку ХХ ст. заповнюють праці І. Курляк [15] та підготовлена в ракурсі історико-педагогічного дискурсу робота І. Гаврищика [7]. Узалежнивши їхній розвиток від змін в економічній і політичній ситуації в країні, автори показали визначальну роль навчальної книги у функціонуванні середніх шкіл, тож на їхній підготовці й виданні зосередили зусилля найвідоміші педагоги-практики та національні громадські інституції.

Через детальний аналіз дидактичних особливостей окреслюється еволюція підручників від безсистемних до внутрішньологічних видань, які відповідали основним педагогічним умовам навчально-виховного процесу у гімназіях. Другий вектор становлять праці про виховну роль навчальної книги. Численні статейні публікації засвідчують посилення уваги дослідників до вивчення регіональних аспектів етнопедагогіки в українській навчальній книзі різних періодів [20; 21 та ін.].

Виходячи з аналізу десятків підручників і навчальних посібників, науковці характеризують закладені в них виховні ідеї і цінності та відзначають педагогічні принципи, форми, засоби, що забезпечували їхнє досягнення.

Такий цільовий аналіз одного з основних джерел змісту освіти можна до певної міри вважати доцільним, бо він увиразнює окремі змістові орієнтири навчальної книги та її дидактичну вартість. Однак, при цьому, автори, по суті, не вдаються до її комплексного аналізу, тож подекуди штучно “підтягують”, підлаштовують різні дидактичні компоненти навчальної книги до тематики своїх вузькотематичних студій.

Навчальна книга – явище багатопланове, котре торкається різних сфер людської життєдіяльності, тому цілком закономірно, що до його вивчення звертаються представники багатьох галузей науки. Результати їхніх студій перетинаються і накладаються на історико-педагогічні дослідження, тож вони повинні враховуватися педагогічною наукою.

Зазначене стосується, приміром, статейних публікацій з теорії та практики творення шкільних підручників з української та іноземних мов і літератури на західноукраїнських землях до середини ХХ ст., які поглиблюють уявлення про рівень їхньої змістової структури, методичного забезпечення. Питання індивідуальної підручникотворчої діяльності визначних діячів і освітян знаходиться в центрі уваги дослідників педагогічної персоналістики, про що засвідчують й окремі спеціальні публікації [1; 6; 18 та ін.].

Для нагромадження масиву наукових знань не лише про навчальну, а й про українську дитячу книжку загалом та визначення перспектив її подальшого історико-педагогічного дослідження важливе значення мають на працювання з книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства.

Висновки. Таким чином, науковий доробок про розвиток педагогічних феноменів має міждисциплінарний характер та ґрунтується на спеціальному науково-теоретичному інструментарії. За радянської доби історія навчальної книги в Західному регіоні України не стала предметом неупередженого аналізу, тож вона піддавалася безоглядній критиці з позицій пануючих ідеологій. У численній різнотиповій літературі, що з'явилася за роки незалежності, процес підручникотворення розглядається у різних тематичних ракурсах та зазвичай обмежується окремими регіонами.

Список використаної літератури

1. Антонюк Н. Книговидавнича і журналістська діяльність Василя Сімовича у роки Другої світової війни / Н. Антонюк // Українська періодика: історія та сучасність : доп та повідом. 22–23 грудня 1995 р. – Львів, 1995. – С. 218–222.
2. Бай І. Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. Бай. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.
3. Баїк Л. Г. Освіта в Східній Галичині, на Буковині та Закарпатті / Л. Г. Баїк // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.) / за ред. М. Д. Ярмаченка та ін. – Київ : Радян. школа, 1991. – С. 159–187; Баїк Л. Г. Стан народної освіти, школи і педагогічної науки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії / Л. Г. Баїк, Б. М. Мітюров. – Дрогобич, 1965. – 60 с.
4. Беспалько В. П. Теория учебника. Дидактический аспект / В. П. Беспалько. – Москва : Педагогика, 1988. – 160 с.
5. Богданець-Білоskalенко Н. І. Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50-ті роки ХІХ ст. – 50-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. І. Богданець-Білоskalенко. – Одеса, 2007. – 20 с.
6. Воробець І. Михайло Галущинський – автор перших українських підручників з андрогогіки / І. Воробець // Михайло Галущинський – лицар обов'язку і чину : матер. наук. конф., присвяченої 120-річчю від дня народження М. Галущинського. – Львів ; Рогатин, 1999. – С. 113–122.
7. Гавришак І. Українські гімназійні підручники ХІХ століття: історико-філософський дискурс / І. Гавришак. – Тернопіль : Горизонт, 1999. – 130 с.
8. Дриндак Г. Теорія та практика створення шкільних підручників із рідної мови для початкових класів у 40-х рр. ХХ ст. / Г. Дриндак // Вісник Прикарпатського ун-ту: Педагогіка. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Вип. VII. – С. 141–148.
9. Завгородня Т. Дидактична думка в Галичині (1919–1939 рр.) / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 167 с.

10. Зуев Д. Д. Школьный ученик / Д. Д. Зуев. – Москва : Педагогика, 1983. – 240 с.
11. Ігнат А. М. Світло Жовтня. Розповідь про загальноосвітню школу в Закарпатті / А. М. Ігнат. – Ужгород : Закарп. обл. вид., 1957. – 53 с.
12. Кодлюк Я. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Я. Кодлюк. – Київ, 2005. – 38 с.; Кодлюк Я. Підручник для початкової школи: терія і практика / Я. Кодлюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. – 288 с.
13. Козак І. І. Історико-педагогічна характеристика українських букварів кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / І. І. Козак. – Київ, 2004. – 20 с.
14. Кузьменко Н. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857–1997 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. Кузьменко. – Київ, 1998. – 21 с.
15. Курляк І. Є Українська гімназійна освіта в Галичині (1864–1918 рр.) : монографія / Ірина Курляк. – Львів, 1997. – 222 с.
16. Лемко Г. І. Зміст початкової освіти в українських школах на західноукраїнських землях (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г.І. Лемко. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
17. Литянский В. В. Развитие общеобразовательной школы на Дрогобычине за годы Советской власти (1939–1959 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / В. В. Литянский. – Київ, 1959. – 15 с.
18. Маляр Л. Олександр Маркуш - автор і упорядник навчальних підручників, редактор педагогічних часописів / Л. Маляр // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. – Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. - Вип. 10. - С. 117–123.
19. Науменко Ф. І. Боротьба прогресивних сил Галичини за вищу школу в умовах буржуазної Польщі / Ф. І. Науменко, М. К. Рудко // Вісник Львівського ун-ту. – Львів, 1974. – Вип. 9. – С. 38–49.
20. Олійник Г. [Г. Лемко] Елементи етнопедагогіки в українських читанках на західноукраїнських землях (1919–1939 рр. ХХ ст.) / Г. Олійник // Актуальні проблеми української етнопедагогіки / за ред. Р. П. Скульського. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 181–186.
21. Пелипейко І. Регіональні посібники і їх роль у вивченні курсу українознавства / І. Пелипейко // Українське народознавство і проблеми виховання учнів : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 10–12 жовтня 1995 р. : у 2 ч. / ред. Р. Скульського. – Івано-Франківськ, 1995. – Ч. 1. – С. 155–158.
22. Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1978–1980 роках : доповідь ХХХVІІІ Міжнародній конференції з питань освіти. – Женева, 1981. - 25 с.; Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987–1989 роках : доповідь ХLІІ Міжнародній конференції з питань освіти. – Женева, 1990. – 35 с.
23. Розлуцька Г. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. Розлуцька. – Житомир, 2006. - 20 с.
24. Ступарик Б. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 рр.) / Б. Ступарик, В. Моцюк. – Коломия : Вік, 1995. – 173 с.; Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ : ІСДО, 1994. – 144 с.
25. Теоретические проблемы современного школьного учебника : сб. науч. тр. / отв. ред. И. Я. Лернер. – Москва : НИИОП, 1989. – 172 с.

26. Фізеші О. Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина XIX – кінець XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Й. Фізеші. – Івано-Франківськ, 2004. – 272 с.

27. Щербина Д. Н. Развитие народного образования на Буковине / Д. Н. Щербина. – Черновцы, 1961. – 283 с.

28. Юзик О. П. З історії підручників народних шкіл Галичини / О. П. Юзик // Наук. зап. Тернопільського державного педагогічного ун-ту: Педагогіка. – Тернопіль, 2001. – № 8. – С. 27–32.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2014.

Стражникова И. В. Теоретико-методологический вклад ученых в процесс создания учебников Западного региона Украины (вторая половина XX – начало XXI века)

В статье анализируется место школьного учебника среди других средств обучения в наработках ученых, обосновываются инновационные подходы относительно их подготовки с учетом ошибок прошлого, закономерностей и единой логики формирования учебной книги, факторов, которые сдерживали продвижение национального создания учебников.

Ключевые слова: *создание учебников, Западный регион Украины, методологическое значение, факторы, анализ, содержание.*

Strazhnikova I. Theoretical and Methodological Deposit of Scientists in the Process of Creating Text-Books of the Western Region of Ukraine (Second Half of the XX – the Beginning of XXI Century)

In the article an author analyses the place of school textbook among other facilities of studies in the revisions of scientists, innovative approaches are grounded in relation to their preparation taking into account the errors of the past, conformities to law and only logic of forming of educational book, factors that restrained advancement of national text-bookcreation. In fact scientific work about development of the pedagogical phenomena, carries interdisciplinary character and is base on the special theoretical tool. In soviet times history of educational book in the western region of Ukraine did not become the article of impartial analysis, therefore she yielded to reckless criticism from positions of dominating ideologies. In numerous different types literature that appeared for years independence the process of text-bookcreation is examined in the different thematic foreshortening and usually limited to the separate regions.

Through the detailed analysis of didactics features the evolution of textbooks is outlined from unsystematic to intralogical editions which answered the basic pedagogical terms of educational-educator process in gymnasia. The second vector labours imagine the educator role of educational book. The numerous article publications certify strengthening of attention of researchers to the study of regional aspects of ethnopedagogic in the Ukrainian educational book of the different periods. Coming from the analysis of ten of textbooks and train aids, research workers characterize the educator ideas and values stopped up in them and mark pedagogical principles, forms, facilities which provided their achievement. Article publications from the theory and practice of creation of the school textbooks from Ukrainian and foreign languages and literature on Western Ukrainians earths to the middle of XX of century deepen an idea about the level of their semantic structure, methodical providing. A question of the individual text-bookcreation activity of prominent figures and teachers is in the spotlight of researchers of pedagogical personalistic, what the separate special publications certify about.

Key words: *text-bookcreation, Western region of Ukraine, methodological value, factors, analysis, maintenance.*